

‘ABDALLAH AL-ANŞARİ’NİN KİTAP DAMM AL-KALÂM WA AHLİH ADLI ESERİ *

AHMED ATEŞ

İslâmî edebiyatın en seçkin şahsiyetlerinden biri olan Şeyhülislâm ‘Abdallâh al-Anşârî’nin, ileride görüleceği üzere, çok mühim olan *Kitab Damm al-kalâm wa ahlîh* adını taşıyan eseri maalesef henüz basılmamış ve lâyük olduğu derecede tetkik edilmemiştir. Şeyhülislâm’dan bahseden hemen bütün kaynaklarda zikri geçen bu eser¹, mevcut üç el-yazması nüshası ile, çoktan beri bilinmekte idi: British Museum’da bulunan 710 h. tarihli nüsha, daha 1871 yılında, C. Rieu tarafından tavsif olunmuştu²; baş tarafı noksan olan ve 685 h. tarihli semâ kaydını ihtiva eden Şam’da Zâhiriye Kütüphanesi nüshası, bu kütüphanenin 1299 (1882)’de neşredilen defterinde kayıtlı olup, Brockelmann’ın meşhur *GAL, Suppl*’ında (1937) zikredilmiştir³. Üçüncü nüshası Ankara’da İllâhiyat Fakültesi Kütüphanesinde bulunmaktadır ve Veled Çelebi’nin son zamanlarda satın alınan kitapları arasında meydana çıkmıştır⁴. Bundan sonra, bildiğime göre, son zamanlarda ilk olarak, Muştafâ ‘Abdarrazzâq bundan istifâde etmiştir⁵. Ancak bu müellif kitabın aslını görmemiş, fakat bundan çok geniş iktibaslar yapmış olan as-Suyûti’nin (ölm. 914 = 1505) *Şawn al-mantiq wa ’l-kalâm ‘anî’l-mantiq wa ’l-kalâm* adlı eserinin al-Azhar câmii kütüphanesinde bulunan nüshasından faydalanmış⁶ ve buradaki iktibasların çoğunu eserine almıştır. Dr. Tahsin Yazıcı, maalesef basılmamış olan ‘*Abdallâh al-Anşari* (İstanbul, 1950) adlı eserinde⁷, bu kitabı kısaca bahis mevzuu etmiş, nihâyet

* Anşârî’nin ölümünün 900. yıldönümü dolayısıyla Afganistan’da Kâbul şehrinde toplanan kongrede okunan tebliğin Türkçesidir.

¹ Bk. msl. ad-Dahabî, *Tadkirat al-huffâz*, Haydarâbâd, 1334, III, 354, 356; İbn Racab, *Dayl Tabaqât al-hanâbila*, nşr. H. Laoust ve Samî ad-Dahhân, Şam, 1951, s. 65.

² *Catalogus codicum manuscriptorum orientalium qui in Museo Britannicus asservatur*, II. *Cad. arab. amplecten*, London, 1871, s. 710 v.d.

³ I, 774.

⁴ Aşağıya ve not 9’a bakınız.

⁵ *Tamhîd li tarix al-falsafat al-islâmîya*, Kahire, 1363/1944, s. 266 v. d., 282 v. d.

⁶ Aynı eser, s. 266.

⁷ S. 142 v.d.

S. de Beaucueil, Anşārî'ye tahsis ettiği ihâtalı monografide (1958)⁸, eserin kısa, fakat özlü bir tahlilini vermiştir. Binaenaleyh burada Anşārî'nin bu mâlûm eseri biraz daha yakından tanıtılmakla iktifa edilecektir.

Burada her şeyden önce, Ankara'da İlahiyat Fakültesi Kütüphanesine âit olan el-yazması nüsha hakkında biraz bilgi vermek yerinde olacaktır ; çünkü bu suretle aynı zamanda *Damm al-kalam* metninin tarihinin de bir dereceye kadar daha ziyade aydınlanacağını sanıyorum. *Damm al-kalam*'ın Ankara nüshası⁹, noktaları noksan olmakla beraber,

⁸ *Esquisse d'une biographie de Khwaja 'Abdullah Anşārî* (M I D E O, 1958), IV, 77 v. d. ve s. 77, not 17.

⁹ Ankara'da İlahiyat Fakültesi Kütüphanesinde bulunan nüshanın kısaca tavsifi şudur :

İlahiyat Fakültesi Ktp.. Nr. 7614/1-2.

Sırt kısmı yırtılmış, açık kahve rengi meşin bir cild içinde 283 varak. Kâğıtlar ekseriya dağınık ve şirâzeden çıkmış durumdadır. Eb'adı 25,5×18,5 cm.'dir ; yazılı kısmın eb'adı ise, 18,1×11,7 cm.'dir. 17 satırlı muntazam, nokta ve harekeleri ekseriya çok az olan işlek, fakat okunaklı nesih yazı. Haşiyelerde bir çok semâ ve mukabele kayıtları ile okuma kayıtları vardır. Söz başları aynı mürekkeple, fakat çok daha kalın kalemle yazılmıştır.

Baştaki numarasız bir varakta bir takım mülkiyet kayıtları vardır ki, sonuncusu Mevlânâ'nın son halefi Veled Çelebi [İzbudak]'ye aittir. Bundan anlaşıldığına göre, kendisi bu nüshayı 1333 (1915) yılında, Mevlevî Alayının kumandanı olarak Şam'da bulunurken, bu şehirde Şerif Efendi adındaki kitapçıdan satın almıştır (krş. bir de aynı nüsha, varak 283 b).

Varak 1^a'da, kitap adı ile beraber, şu ibâreler bulunmaktadır :

الجزء الاول من كتاب ذم الكلام ...

رواية الشيخ المسند ابن توفيق عبد الأول بن عيسى بن شعيب بن اسحق السجزي عنه

Bunun altında ise: رواية الشيخ ابى يحيى زكرياء بن ابى الحسن على بن حسان

اللمبي الصوفي عنه ...

Daha aşağıda Şayx al-İslâm 'Abdallâh al-Anşārî'nin al-Kutubi'nin *Fawât al-Wa-fayât*'ında hulunan hal tercümesinin bir sureti vardır.

Baş : بسمه ... اخبرنا الشيخ الصالح ابو يحيى ...

الحمد لله الذى اكل لنا دينه واتم علينا نعمته ورضى لنا الاسلام دينا ... (a 2) اما

بعد فان هذه الامة لم يؤتوا فى دينها من شىء ما اتوا فيه من قبل التكلف والجدال

وهما داء الامم السالفة...

çok kolay ve rahat okunan güzel bir nesih yazısı ile 10 zilka'de 685 (20/XII/1286) tarihinde, Şam'da, Cabal Qāsiyūn'da yazılmıştır¹⁰. Binaenaleyh bu yazma Zâhiriya Kütüphanesi yazması ile aynı zamanda istinsah edilmiştir. Her iki nüshanın sonlarındaki istinsah ve kırâat kayıtları mukabele edilince, ikisinin de aşağıda gösterilen kimselere okunduğu ve onlar tarafından tasdik edildiği görülecektir. Noksan o'la Zâhiriya yazmasında tabîî olarak bulunmayan giriş kısmındaki rivâyet silsilesine göre, bu el yazması nüsha Abū Yahya Zakariyâ' b. Abi'l-Hasan al-'Ulbi al-Şūfi tarafından, 627 yılı şevvalinde (ağustos 1230) Bağdad'da okunmuş olan bir asıldan gelmektedir. Bu şahıs da bunu 553 (1058) yılında Şayx al-İslām al-Anşarî al-Harawî'nin tanınmış uşağı (*xādim*) Abu'l-Waqt 'Abdalawwal b. 'Isā as-Sicazi aş-Şūfi'den dinlemiştir. Anşarî'nin hâl tercümesini yazanlar tarafından çok iyi bilinen bu mutasavvıf uşak da nüshasını 474 yılı cemâzilâhire-sinde (XI/1081), Herat'ta, bizzat Anşarî'den dinlemiştir¹¹.

Nüshanın sonunda bulunan ve asıl nüshaya âit olan semâ kayıtları eserin rivâyeti ve daha eski el yazması nüshaları hakkında biraz daha

¹⁰ Eserin sonunda bulunan (Ankara nüshası, varak 281b) en son semâ kaydında şunlar yazılıdır: سمع جميع هذا الكتاب ... على المشايخ الثلاثة الشيخ الامام العالم ... تقي الدين ابى اسحق ابراهيم بن على فضل الواسطى والشيخ ... المقدسى والشيخ ... شيخ الاسلام شرف الدين ابى الحسن على بن ... محمد ... اليونانى بسماع الاول من المشايخ الثلاثة وهم ابو يحيى زكرياء بن على بن حسان العلى ...

وصح ذلك و ثبت فى مجالس آخرها يوم السبت عاشر ذى القعدة سنة خمس وثمانين . ستمئة (٦٨٥) بمنزل المسمع الاول بسفح جبل ناسيون طاهر دمشق المحروسة و اجاز المسمعون لمن سمع الكتاب أو شيئاً منه جميع ما يجوز لهم روايته والحمد لله ...

¹¹ Ankara nüshası, varak 1b (asıl nüshanın semâ kaydı): اخبرنا الشيخ الصالح

ابو يحيى زكرياء بن ابى الحسن على بن حسان العلى الصوفى ... قراءة عليه وانا اسمع فى شهر شوال من سنة سبع و عشرين و ستمئة (٦٢٧) بسناد جبرها الله تعالى ذل انا ابو توفت عبد الاول بن عيسى بن شعيب السجزي الصوفى قراءة عليه و نحن نسمع سنة ثلث و خمسين و خمسمائة (٥٥٣) بحمام المنصور ذل انا الامام شيخ الاسلام ... الانصارى قراءة عليه وانا اسمع فى جمدى الاخرة سنة اربع و سبعين و اربع مائة (٤٧٤) بهراة قل ..

fazla bilgi ihtiva etmektedir. Bunların birincisine göre¹², asıl nüshanın sahibi olan Ahmed b. Şâlih b. Şâfi' al-Cilî, kendi nüshasını Abu'l-Waqt Bağdad'a geldiği zaman, 553 (1058) yılında, eseri kendisinden okuduktan sonra, istinsah etmiştir. Bu istinsaha esas olan nüshayı Abu'l-Waqt kendisi ile beraber getirmiş bulunuyordu ve bir cild hâline idi. Fakat içerisinde ancak bazı kısımlar için Anşari'nin vermiş olduğu "icâze" kayıtları vardı. Mamafih Abu'l-Waqt doğru (*sadûq*) bir kimse olduğu için, onun rivâyeti kabûl edilmiştir. Esasen Abu'l-Waqt bu eseri dinlediği zaman, dinlediğini anlayacak ve öğrenecek kadar zeki ve anlayışlı bir genç imiş. Bundan başka Abu'l-Waqt bu eseri Şayx al-İslâm'dan bir çok defalar dinlemiş olduğunu ve buna dâir icâzeler aldığını, fakat yanında bulunan nüshanın yalnız kısmî semâ icâzelerini ihtiva eden nüsha olduğunu söylemiş ve bu hususta yemin de etmiştir. Yine buradan anlaşıldığına göre, kısmî semâ kayıtlarını ihtiva eden bu

و بخطه أيضا ما صورته في نسخة ابن ...
12 Ankara nüshası, varak 227b v. d.:

شافع : يقول احمد بن صالح بن شافع ... الخليلي ... وهذا خطه انى استنسخت هذا الكتاب ...
بعد ان كنت قرأته على الشيخ ... ابى الوقت ... (٢٧٨ آ) ... القادى علينا بغداد ... فى مجلسين
آخرهما رابع شوال سنة ثلث و خمسين و خمسمائة من نسخة قدم بها مع مجلدة واحدة بخط
طرى مقابل بها منقول اليها سماعه من شيخ الاسلام ... لاكثر الكتاب والباقي رواه بالوحداءة
على استظهار وان كان سماعه كما ذكر وهو صدوق وذاك ان الشيخ ابى الوقت سمع من
الاصلى وهو شاب ذكى يعلم ما يسمع وبعقله و ياتيه على عجمته وفاوضته انا حال قراءتى
عليه الكتاب المذكور و ذكرت له مذهب اصحاب الحديث وما كتب بعضهم على كتابه
وسأحكيه على الوجه فقال لى ان الكتاب سمعى جميعه وقد فرىء على جميعه بالسماع عن
استاذى و سيدى شيخ الاسلام ببلادنا من مصول السماع منذ سنين وان الاصول هناك
موجودة تنطق بذاك لكن يجوز ان يكون سمعته مرات فرة ككل لى و مرة بفوات ولما
وقمت هذه النسخة الجديدة لم يوجد سمعى حينئذ الا من نسخة فيها السماع بالفوات فنقل
على الوجه و الا فانا قد روته بعد سمعى كله ...

وانا لا (٢٧٨ ب) أشك فى قول الشيخ البتة لا سيما وقد اوسم لكن قرأناه على
مذهب اصحابنا بالسماع لما كتب سماعه منه و بالوحداءة ان لم يكن سمعا لم يوجد فيه السماع ...

uüşhayı, o zamana kadar, Horasanlı, İsfahanlı ve Hemedanlı bir çok kimseler okumuş bulunuyordu¹³.

Bundan sonra Şayx Abū 'Abdallāh Muḥammad b. 'Abdalwāhid ad-Daqqāq'ın¹⁴ 475 (1082/1083) yılında bizzat al-Anşarī'ye okuduğu, üzerinde tam "icāze" kaydı bulunan ve 11 cüz hâlinde istinsah edilmiş olan bir nüsha bulunmuştur. Bu nüshayı ad-Daqqāq'ın yeğeni olup, hacca giderken Bağdad'dan geçen Ma'mar b. 'Abdalwāhid beraberinde getirmiş bulunuyordu. Bahis konusu olan nüsha 551 (1166) yılında, Anşarī'nin uşağı Abu 'l-Waqt İsfahan'da bulunurken, onun nüshası ile de mukabele edilmişti. İşte bu iki nüsha, yeniden mukabele edilerek, [5] 55 yılında, Ankara nüshasının asası olan nüsha meydana getirilmiştir¹⁵.

Ankara nüshasının üzerinde metnin eski tarihini gösteren bu kayıtlardan başka, onun daha sonraları da bir çok bilginler tarafından okunduğunu gösteren bir takım semâ kayıtları vardır: 694 (1295, Ba'albakk'te) ve 893 (1478) tarihli okuma kayıtları gibi. Fakat burada, nüshanın muahhar tarihini araştırmanın bir faydası bulunmadığından,

¹³ Ankara nüshası, varak 278^b: وقد قرأ هذا الكتاب من هذه النسخة الجديدة ... قبله خلق كثير من الفقهاء والمحدثين والأئمة الخناظ من الحراسين والاصبهانيين والهمدانيين على اختلاف مناهبهم ...

¹⁴ Tanınmış hir hadîs bilgini olup, ölümü 6 şevval 516 (8/XII/1122)'dadır, bk. ad-Dahabi. *Tadkirat al-huffaz*, Haydarâbâd, 1334, IV, 59 v. dd.

¹⁵ Ankara nüshası, varak 248^b v. d.: فاتح الله ... (٢٧٩ آ) وصول الشيخ الحافظ ابن احمد معمر بن عبد الواحد بن الفاخر الاصفهاني الينا قاصداً للحيح وقد استصحب معه في جملة كتبه التي استصحبها الكتاب المذكور وهي نسخة حسنة مكتوبة عن شيخ الاسلام كتبها عنه الشيخ ابو عبد الله محمد بن عبد الواحد الدقاق الاصبهاني الحافظ في احد عشر جزءاً وقرأها عليه في رجب سنة خمس و سبعين و اربعمائة (٤٧٥) و قد كتب له شيخ الاسلام على وجهها خطه بالقراءة عليه ... والدقاق المذكور هو عم شيخنا معمر ... (٢٧٩ ب) فلما وصل شيخنا ابو الوقت ... الى اصبهان في رجب سنة ٥٥١ و معه نسخته المذكورة اولاً بالكتاب قرأوها عليه و عارضوها بهذه النسخة ... ثم استنسخت انا من النسخة الجديدة هذه نسختي ... و عارضت بها مع اصحابنا و تمت لي المارضة لجميع الكتاب في يوم الاحد ١٦ من شهر ربيع اول من سنة ٥٥٥ [ه] ...

bunlardan bahsedilmeyecektir. Yalnız şu noktayı belirtmek gerekir ki, lütün bu kayıtlar Ankara, İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi nüshasının ne kadar itimada değer bir nüsha olduğunu, eser yazıldıktan sonra hemen nasıl büyük bir rağbet gördüğünü ve hadis bilgilerinin metnini ne kadar ciddi ve dikkatli bir şekilde muhafaza etmeğe çalıştıklarını açıkça göstermektedir.

Damm al-kalām'in kısaca tahliline girmeden önce, burada bir kaç noktayı daha açıklamak gerekmektedir ki, birincisi Anşâri'nin burada zikrettiği kendi eserleridir. Bunların başında *Manāqib Ahmed b. Hanbal* gelir ki, bu eserinin adını 5 yerde zikretmiştir¹⁶. Bundan başka *Kitab takfir al-Cahmīya*¹⁷ ve *Kitāb al-Qaderīya* ile *Kitāb al-fārūq*'unu¹⁸ zikreder. Bu eserler, bilindiği gibi, Anşâri'nin adları kaynaklarımızda zikredilmiş olan eserleridir. Bunların dışında daha iki eserinin adını vermektedir ki, bunlar başka kaynaklarda zikredilmiş değildir: *Kitāb al-qawā'id* ve *Kitāb manāqib ahl al-ātar*¹⁹.

Açıklanması gereken ikinci nokta *K. Damm al-kalām*'in yazılış tarihi meselesidir. De Beaurecueil, bazı güçlüklerle rağmen, 456 (1064) yılını veya bundan biraz sonraki bir tarihi teklif etmektedir²⁰. Anşâri bu sırada 60 yaşına yaklaşmış bulunuyordu, binaenaleyh *Damm al-kalām* metni içinde zikrettiği altı kitabına rağmen, bu kitabı da bu sıralarda yazmış olması pek mümkündür. Fakat metin içinde bu hususu teyit eden kayıtlara tesadüf edilmemektedir. Metinde tesadüf edilen işaretler, bilâkis biraz daha geç bir tarihi telkin eder gibi görünmektedir. Çünkü bir yerde, herhalde eski bir dinleme kaydının bakiyesi olarak²¹, 478 yılı cemazilâhiresi (IX/1086) açıkça zikredilmiştir. Ankara nüshasının giriş kısmında da asıl nüshanın 474 yılı cemazilâhiresinde (IX/1081) Abu'l-Waqt'ın bulunduğu bir mecliste okuduğunu gösteren bir kayıt bulunduğu yukarıda işaret edilmişti. Yine Anşâri'den gelen diğer bir nüshanın 475 (1082/1083) yılında istinsah edilmiş olduğundan bahsedilmişti. Bundan dolayı *K. Damm al-kalām*'in bu tarihlerin en eskisi olan 474 (1084) yılında veya bundan pek az önce yazılmış olduğunu kabul etmek icap eder.

*
* *

¹⁶ Bk. Zâhiriye Kütüphanesi nüshasından istinsah edilmiş olan Şarkiyat Enstitüsü nüshası, V, 48, 53; VI, 31, 40, 48.

¹⁷ Aynı nüsha, IV, 39; VII, 45, 51.

¹⁸ Aynı nüsha, VI, 41; Ankara, İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi nüshası, varak 66b ..

¹⁹ Bk. sırası ile, Ankara nüshası, varak 57b, 57a ve 87a .

²⁰ *Mezkûr makale*, V, 76 v. d.

²¹ *Şarkiyat nüshası*, V, 2.

Kitab Damm al-kalām wa ahlih, adından anlaşılacağı üzere, kelâm ilmini ve bununla uğraşanları zemetmek için yazılmıştır. Böyle bir eserin meydana gelmesine sebep olan fikir cereyan ve çarpışmalarının umûmî manzarası oldukça iyi bir şekilde bilindiğinden²², burada bunların tekrarına hâcet yoktur.

Dini kulun kendini Allaha tesliminden ibâret görüp, akla hiç bir değer vermeyen Şeyhülislâm Anşâri'nin kelâm gibi, naslara dayanmakla berâber, bunların akli esaslar dâhilinde münakaşa ve izahı sayılabilecek olan veya dinî akidelerin akli deliller ile isbâtı diye tarif edilecek olan bir ilmi zemmederken, her şeyden önce, nasıl bir usûl takip edeceği merak edilecektir. Gerçekten, kendisi akla istinat etseydi, büyük filozof Fârâbi gibi²³, kelâm ilminin mugalatalara, karşısındakini utandıracak, onu müşkül duruma düşürecek, fakat esasında mantikî hiç bir değeri olmayan delillere, hattâ yalana dayanan bir ilim olduğunu kolayca gösterebilirdi. Fakat bu takdirde kendisi de bir nevi kelâm ilmi yapmış olurdu. Nitekim kendisinden önce aynı duruma düşmek tehlikesini gören birkaç din büyüğünün misâlini bu eserinde vermektedir. Büyük muhaddis 'Abdarrahmân b. al-Mahdî²⁴, bir meclis yapıp, dinî hususlarda münakaşa etmek isteyen birine, — «Sen bâtil bâtil ile savunacaksın, kelâmı kelâm ile savunuruz, kalk yanımdan!» — demiştir²⁵. Anşâri'nin, bunu bile bile, kelâm aleyhinde bir kelâm yapması tabii beklenemez. Diğer taraftan, bu eserinde *ra'y*'in yalnız değersizliğini değil, hattâ kötülüğünü gösteren birçok sözler nakletmiştir. Bunlardan biri büyük kırâ'at âlimi 'Omar b. Hârun'un²⁶ şu sözüdür: — «... Sonra *atar*'e baktım, gördüm ki, bu Rabbin azametidir... Sonra *ra'y*'e baktım, gördüm ki, bu hiyle, hud'a, hiyânet, kalp sıkıntısı ve kötülüklerden birçok şeylerdir...»²⁷ Esasen Anşâri'nin yalnız

²² Bk. M. Şerafeddin [Yaltkaya], *Selçuklular devrinde mezâhib (Türkiyat Mecmuası, İstanbul, 1925)*, I, 101—108.

²³ Bk. *İhşâ' al-ʿulûm*, nşr. 'Osmân Amin, Kahire, 1949, s. 107 — 113; Türkçeye trc. Ahmed Ateş, *İlimlerin sayımı*, İstanbul, 1955, s. 125 v. dd., bilhassa s. 128 v. d.

²⁴ Hayatı 125 - 198 (052 — 814), bk. *al-A'lam*, IV, 15.

²⁵ *Damm al-kalām*, Şarkiyat nüshası, VI, 36. (Burada bu eser bahis konusu olunca, ekseriya Şam'daki Zâhiriye Kütüphanesi nüshasından istinsah ettirilmiş olup, Şarkiyat Enstitüsünde bulunan bu nüshâ kastedilmektedir. Romen rakamları eserin bölünmüş olduğu cüzlere, diğerleri de bu yeni kopyadaki sahifelere delâlet eder).

²⁶ Hayatı 128 — 194 (745 — 810). Bk. *al-A'lam*, V, 230.

²⁷ *Şarkiyat Enstitüsü nüshası*, VI, 10: ... ثم نظرت في الاثر فاذا هو عظمة الرب ... ثم نظرت في الراى فاذا هو الخدعة والمنكر والحيل و قسوة العلب و اشياء كثيرة من الثمر فاخذت الاثر وتركت الراى ...

Kur'an ve sünnete istinat ederek, münakaşayı kabul ettiği málúmdur²⁸.

O halde Anşari, sünnet ehlinin büyük bir kahramanı olarak, büsbütün ayrı bir usûl takip edecektir: Kelâm ile o kadar alâkalı olmayan hususlardan başlayarak, bir takım hadîsleri ve din büyüklerinin sözlerini nakledecek, kelâm ilmini aslından reddedecektir. Bu arada Anşarî naklettiği hadîs ve din büyüklerinin sözleri kadar, *isnâd*'larına ehemmiyet verir. Meselâ meşhur sahâbeden 'İrbâz b. Sâriya'den²⁹ nakledilen birkaç cümlelik bir hadîs için, 4 sahife tutan 11 ayrı yoldan gelen *isnâd*'lar vermektedir³⁰. Bunun gibi, ileride Peygamberden duymadıkları hadîsleri nakledecek kimselerin geleceğine dâir olan hadîsi de, hepsi Abû Hurayra'ye varan birçok *isnâd*'lar ile nakletmiştir³¹. Yine aynı şekilde, Anas b. Mâlik'den rivâyet edilen meşhûr bir hadîs de tam 10 yoldan nakledilmiştir. Öyle ki *Damm al-kalâm* okunurken, insan ekseriya asıl gayenin bir fikrin isbatından ziyâde, bir takım *isnâd*'ları göstermek olduğunu zannedebilir.

Şeyhülislâm Anşarî bununla iktifa etmez, arada sırada, *isnâd* zincirinde adı geçen bir şahıs hakkında, birkaç kelime ile, biraz bilgi verir. Bundan başka kendisinden hadîs veya bir söz nakledilen kimse hakkında, onların rivâyetlerinin ne kadar güvenilir olduğunu gösteren, yine *isnâd*'ları ile, bilgiler verir. Meselâ Mâlik b. Anas'ın kelâm aleyhindeki sözlerini naklettikten sonra, *isnâd*'ı ile «... İbn Wahb'in şöyle dediğini duyduk: — 360 âlime tesadüf ettim, Mâlik b. Anas ve al-Layt b. Sa'd olmasa idi, ilimde yolumu sapıttırdım» (*Damm al-kalâm*, Şarkiyat nüshası, V, 20 v. dd.; krş. Sufyân at-Tawrî için, V, 30; al-Awzâ'î için, V, 33 v. d.).

Anşarî bu uzun *isnâd*'ları bilerek kaydetmiştir. Kendisi böylece naklettiği hadîs veya söze reddedilemez bir mâhiyet kazandırdığını düşünmektedir. Çünkü hadîs ilmi ile alâkalı olmayan bir okuyucu için o kadar sıkıcı olan bu *isnâd*'lar, onun gözünde aklın prensiplerinden daha mühim, âdetâ hususî bir mâhiyet taşır ve bu eserinde bu görüşü ispat edecek sözler de nakleder. Meselâ büyük Türk hadîs bilgini İbn al-Mubârak³² şöyle demiştir: — “*İsnâd*'sız hadîs isteyen merdivensiz

²⁸ Bk. ad-Dahabî, *mez. esr.*, III, 357 v. d.; M. Şerefeddin [Yaltkaya], *mez. makale*, s. 110.

²⁹ Bk. İbn Hişâm, *Sira*, Kahire, 1355/1936, IV, 161.

³⁰ *Şarkiyat Enstitüsü nüshası*, IV, 4—8.

³¹ *Aynı nüsha*, IV, 15 v. d.

³² Türklerin en eski ve en mühim din bilgini olan 'Abdallah b. al-Mubârak b. Wâdih at-Turki al-Xwârizmî (hayatı 128 — 181 = 745 — 797), bk. ad-Dahabî, *mez. esr.*, I, 250 v. dd.

dama çıkan gibidir”³³; Sufyān at-Tawri de bu hususta şöyle demiştir³⁴: — «İsnād mü'mininin silâhıdır, silâhı olmazsa mü'min ne ile savaş yapar?» Buna yakın olarak Şu'ba şöyle demiştir: — “İçinde-*haddatanā*, *haddatanā* olmayan her hadîs çölde kalmış, yanında yularsız bir deve bulunan bir insan gibidir”³⁵. İbrahîm al-Harbî de — “Bir insanın yanında — *fulān* ‘an *fulān* olmadımı, ondan ellerinizi yıkayınız” dermiş³⁶. Hattâ İbn al-Mubārak bir de şöyle söylemiştir: — “*İsnād* bence dindedir: *isnād* olmasaydı, isteyen istediğini söylerdi...”³⁷ İşte bu sebepler ile Anşārî, başta kendisi olmak üzere, bir hadîs âliminin bütün taleplerini yerine getirecek tam *isnād*'lar ile, binnetice doğruluklarından şüphe edilemez fikirler nakletmekle, hedefine ulaşmak ister.

Bu usûlün tabîî bir neticesi olarak, eser büyüklüğüne rağmen, Anşārî'nin çok az miktarda sözlerini ihtivâ eder. Ancak nakledilen hadîs ve sözlerin seçilmesi Anşārî'nin görüşüne uygundur ve onun müellif olarak yaratıcı çalışması bu seçmesinde görülür.

Kitâb Damm al-kalâm wa ahlih'in, gördüğüm Zâhiriye nüshasında aslının müellifi tarafından 7 “cüz”’e ayrıldığına dâir kayıtlar vardır³⁸. Fakat bu taksim muhtevâ ile hiç bir şekilde alâkalı değildir. Diğer taraftan bugün elimizde bulunmayan ad-Daqqaq nüshasının 11 cüz hâlinde yazılmış olduğu mâlûmdur. Ankara İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi nüshası ise, British Museum nüshası gibi, bir cilt içinde bulunmakla beraber, iki ayrı cüz halinde istinsah edilmiştir.

K. Damm al-kalâm, birinci cüzde yalnız müslüman ümmetinin değil, eski bütün ümmetlerin, yani dinî toplulukların, dinleri hakkında münakaşa etmeleri yüzünden, büyük felâketlere uğradıklarını, hadisler

³³ *Mez. nüsha*, V, 50: من طلب الحديث بلا اسناد كان كمن يرتق السطح بلا سلم

³⁴ *Ayn. nüsha*, V, 27: الاسناد سلاح المؤمن اذا لم يكن له سلاح فمأى شيء: قتال ve krş. V, 45.

³⁵ *Ayn. nüsha*, V, 46: كل حديث ليس فيه حدثنا حدثنا فهو مثل الرجل بالفلاة

... معه يعير ليس معه الخطام ...

³⁶ *Ayn. eser*. IV, 49: اذا لم يكن عند الرجل فلان عن فلان فاعسلوا اليدين منه

³⁷ الاسناد عندي من الدين لو لا الاسناد لقال من شاء ما شاء

³⁸ Bk. meselâ V, 53: آخر الجزء الخامس من اصل شيخ الاسلام الانصارى

آخر الجزء السابع من اجزاء المصنف: VII, 69.

ile gösteren kısa bir giriş ile başlar. İlk bölüm (*bāb*) eski ümmetlerin “*taslim*” ve “*ittiba*” yolunu tutmayıp, din meselelerini münakaşa ettikleri için, dalâlete uğrayıp, helâk olduklarını, yine bir takım hadisler ile, gösterir. 2. bölüm Hazreti Peygamberin — “Ben müslümanlar için Deccâl’den ziyâde, dalâlete düşürücü (*muğill*) önderlerden (*imam*) korkuyorum” diyecek kadar bunlardan korktuğunu gösteren hadis ve benzeri sözlere ayrılmıştır. Bunu takip eden bölümler (*bāb*, 3—7), münakaşa ve mugalatanın kötülüklerini, haklı olursa dahi münakaşaya girişilmemesini ve Peygamberin *Kur’ân* hakkındaki münasaları men’ettiğini gösteren hadisleri ihtiva eder. 8. bölüm *Kur’ân*’ın yeter olduğunu ve hadîse (*sunna*) ihtiyaç bulunmadığını iddia edenlere karşı delilleri içine alır. Bölüm başında *iqāma dalīl* tâbirinin bulunmasına rağmen, Anşâri burada da yine yalnız hadis ve din büyüklerinin sözlerini nakletmekle iktifa etmiştir. Bu arada hadis bilginlerinin meziyetleri hakkında da geniş bilgiler vermektен çekinmez. Bilhassa Cebrail’in Peygambere yalnız *Kur’ân*’ı değil, bir takım hadisleri de getirdiğini gösterir³⁹. Bu hususu her hâlde dinin istinat ettiği esaslardan bahsetmesi gereken *Kitāb al-qawā’id*’inde daha geniş bir şekilde anlattığını sözlerine ilâve eder⁴⁰.

Dokuzuncu ve müteakip bölümler hadîse karşı *ra’y*’i kullananlar aleyhindeki hadis ve sözleri, din hususunda derinleşmenin doğru olmadığını, kitâb ehlinin sözleri ile meşğul olmanın tehlikesini göstermek üzere toplanmış hadis ve sözlerden meydana gelmiştir. Ankara nüshasının birinci cildinin sonlarında (Zâhiriya, dolayısı ile Şarkiyat nüshası buradan başlar) Peygamberin ümmeti arasında mütekellimler, yâni dinî hususları akılları ile anlamağa ve çözmeğe çalışacak kimseler bulunacağına dâir hadisleri ve Peygamberin zamanında, görülen benzer vak’aları sayar.

Bundan sonra (Ankara nüshasında ikinci cildde), sırası ile (*tabaqa tabaqa*) din bilginlerinin kelâm ilmi aleyhindeki düşünceleri nakledilir. Burada da yine kitabın adının gösterdiği asıl mevzudan ziyâde, hadis öğrenmeğe teşvik eden hadislere daha çok yer verir. Meselâ — «Sünnetimi ihyâ eden beni ihyâ eder; beni ihyâ eden de cennettedir»⁴¹ hadîsi, arkasından — «Sünnetim ile amel eden beni sever, beni seven cennette

³⁹ İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi nüshası, varak 53 b.

⁴⁰ Aynı nüsha, varak 57 b.

⁴¹ Şarkiyat Enstitüsü nüshası, IV, 54: من احيا (كذا) سنتي فقد احياي و من احياي فهو في الجنة

benimle beraber olacaktır» hadîsi ⁴², bir çok uzun isnâdlar ile, nakledilir.

İlk tabaka sahâbelere âit olup, bunlar arasında bilhassa 'Omar b. al-Xattâb ile 'Alî b. Abî Tâlib'in sözleri zikredilmiştir ⁴³. Burada ikinci halifenin müteşâbih bir âyet hakkında sual soran Dubay'ı nasıl dövdürdüğü ve onunla beraber oturmağı (*mucâlasa*) yasak ettiği rivâyet edilir. 4. halifenin ise, mütekellimleri red için ilk ve güzel sözü söylediği kaydolunur. Bu da Hakemeyn vak'asında «*lâ hukma illâ lillâh* ("hüküm yalnız Tanrınıdır")» diyenlere karşı söylediği «kalimat^u hakkⁱⁿ urida bihâ bâtil» ("gayesi batıl olan doğru bir söz!") ⁴⁴ sözüdür. Bu ve müteâkip tabaka içinde zikredilen din büyükleri İbn 'Abbâs, Mu'âviya, İbn Mas'ud, İbn 'Omar v. b.'dir.

Üçüncü tabakaya 'Omar b. 'Abd al-'Aziz ile başlar ⁴⁵. Oğullarına *isnâd* ile rivâyet edilen hadîsleri öğrenmelerini, bunları «gece odun toplayan kimse gibi toplamaktan» sakıncalarını söyleyen ve «kelâm eshâbından sakınız, çünkü işleri reşâda varmaz» diyen Hişâm b. 'Abd al-Malik ile sona erer. 4. tabaka ⁴⁶ Mâlik b. Anas, Sufyân at-Tawri, al-Awzâ'î v. b.'larının sözlerini ihtivâ eder. Daha önce geçmiş olan «gece odun toplayan» (*hâtib al-layl*) ibâresinin mânası bu tabaka içinde izah olunmuştur. Tabakalar böylece devam edip, Eş'arîlerin zuhûr ettiği 8. tabakaya ⁴⁷ ve nihayet Sahl b. Muhammed aş-Şu'lükî ile başlayan 9. tabakaya gelir ⁴⁸. Bu arada, kendi hayatı hakkında, diğer kaynaklar vâsıtası ile çok iyi bilinen bir vak'aya işâret vardır ⁴⁹: Hacc için Rey şehrine geldiği zaman ⁵⁰, fakih Ahmed b. al-Hasan al-Xâmûşî'nin herkesin huzurunda Eş'arîleri tel'in edip, Hanbelîleri çok övdüğünü söyler.

Din âlimleri tabakalarından sonra *muḥaddit*, *mutakallim* ve *muxâlif*'leri tel'in etmenin câiz olduğuna dâir bir bölüm gelir ⁵¹. Bunu «mütekellim ve bid'at ehlinden ilim öğrenmenin mekruh olduğu» hakkında bir bölüm takip eder ⁵². Bu bölümler ile Anşarî'nin kelâmcıları

⁴² Ş. E. nüshası, IV, 55: من عمل بسنتي فقد احبني و من احبني كان معي في الجنة

⁴³ Aynı nüsha, IV, 56 — 58.

⁴⁴ Aynı nüsha, IV, 57.

⁴⁵ Aynı nüsha, V, 8 — 17.

⁴⁶ Aynı nüsha, V, 18 — 43.

⁴⁷ Aynı yazma, VI, 59 v. dd.

⁴⁸ Aynı nüsha, VII, 4 — 5.

⁴⁹ Aynı nüsha, VII, 9.

⁵⁰ 424 (= 1033) yılında. Bk. de Beaurecueil, *mez. makale*, M I D E O, IV, 138.

⁵¹ Aynı nüsha, VII, 15 — 25.

⁵² Aynı nüsha, VII, 26 v. d.

yalnız zemetmekle kalmayıp, onları cemiyetten hâriç bırakmağa, hattâ onlara hayat hakkı tanımamağa çalıştığı görülür. Burada meselâ Yahya b. 'Ammâr'ın *ray*' ehlinden bir hadîs yazmış ise, Allahın parmaklarını kesmesini dilediği sözü⁵³ ile Ahmed b. Hanbal'in «*ra'y* es-hâbindan hiç bir şey sorulmayacağı» sözü nakledilmiştir.

Müteâkip bölüm⁵⁴ «iyi bir sünnet tesbit veya böyle bir sünnete davet edenin adının ta'zimi» hakkındadır. Burada — «sünnetimden bir sünneti ihyâ eden beni ihyâ eder..» meâlindeki hadîs ile benzerleri, bir çok uzun *isnad* ve yollar ile, rivâyet olunur. Bölümün sonunda, islâmiyette birer fitne telâkki ettiği ilk kelâm cereyanları, Cehmiye, Kaderiye ve Mu'tezile hakkında kısa bilgiler verilir ve bunların nasıl dini yıkmak istedikleri gösterilir⁵⁵.

Bundan sonraki çok kısa bölüm⁵⁶ Es'arî kelâmının zikrine tahsis edilmiştir. Bütün eser içinde sırf Anşari'nin sözlerinden meydana gelen yegâne kısım budur. Anşari'ye göre, Eş'arilik gördüğü tazyik karşısında kendini gizleyen ve başka bir ifâde şekline giren cehmîlikten başka bir şey değildir. Kendisinin bu son fıkranın tekfiri hakkında bir eseri olduğunu hatırlamak gerekir. Ona göre, Eş'arilerin iddialarının hulâsası şudur⁵⁷: «Gökte Allah, al-Ravçâ'da Peygamber, yer yüzünde Kitâb yoktur»^{57a}. Bu bölümün sonunda, başka bir münasebetle daha

⁵³ Aynı nüsha, VII, 34 v. d.

⁵⁴ Aynı nüsha, VII, 36 — 50.

⁵⁵ Aynı nüsha, VII, 44 — 50.

⁵⁶ Aynı nüsha, VII, 51 — 55.

⁵⁷ Aynı gazma, VII, 55: *مسقط من أقوالهم على ثلاثة أشياء انه ليس في السماء رب ولا في الارض رسول الله ... ولا في الارض كتاب.*

^{57a} [Anşari bu ağır ithamları bir başka münasebetle, 459 (1066) yılında, Melikşah Kara Arslan Kavurd'un isyanını bastırmak için Herat'a geldiği zaman, Nizâmülmük'ün huzurunda toplanan alimler arasında Bağdad Nizâmiye medresesi müderrislerinden Abu'l-Qâsim ad-Dabbûsi'nin suali üzerine de ileri sürmüştü (bk. İbn Racab, *Tabaqât*, I, 69 v.d., buradan naklen M, Şerefeddin [Yalbkaya], *anılan makale*, s. 110 v.d. ve krş. de Beaurecueil, *M I D E O*, V, 80 v.d.). Fakat mesele, Anşari'nin kabûl ettiği esaslar dolayısıyla, biraz açıklanmağa muhtaçtır. Bilindiği üzere, bilhassa Tâha sûresindeki "Rahman arş üzerine oturdu (*istawa*)", (*Qur'ân*, XX, 5) âyetindeki *istawa* (oturdu) kelimesini. benzerleri gibi, hanbelîlerin aynen kabûl etmelerine karşılık, eş'arîler mecâzî olarak anlamak isterler ve bunun sonucu olarak, "Allah gökte, arş üzerine oturmuştur" demezler; bundan da hanbelîler, bu arada görüldüğü gibi Anşari, bunların Allahın gökte bulunmadığı iddiasında oldukları sonucunu çıkarmışlardır.

Kur'an'ın mushafta olmadığı iddiasını Eş'arî asla iler sürmemiştir. Allahın sözlerini araz sayıp, arazın baki kalması mümkün olmadığı için, *Kur'an*'ın da bugün baki ve mevcut olmadığını söyleyenler Bağdad mütezilileridir.

kaydettiği şu itham yer alır⁵⁸: «Başları olan ʿAlī b. İsmāʿīl al-Aşʿarī'nin istincâ yapmadığı, abdest almadığı ve namaz kılmadığı müslümanlar arasında şâyî olmuştur.»

Yine bir başlık taşımayan sonuncu bölümde, «Üç tehlike vardır: uyulan istek, tâbî olunan arzû ve insanın kendi kendini beğenmesi» hadîsi⁵⁹ ile «İslâm garip olarak meydana çıktı, evvelce olduğu gibi, yine garip olacaktır. Ne mutlu gariplere!» hadîsi türlü yollar ile nakl olunur. Son hadîsteki «garipler» kelimesi için Peygamber tarafından verilmiş olan «insanlar bozulduğu zaman sâlih olanlardır» izahı da, ondan fazla yoldan, rivâyet edilmiştir. Bunu müteâkip, al-Tawwazî'nin — «İnsan ekmek ve etten çok ilme muhtaçtır»⁶⁰ sözü kaydolunur. Bir münâsebetle Peygamberi görmediği halde, *Kitâb*'a inanıp, onu tasdik edeceklerin sahâbeden daha iyi olduğu hakkındaki hadîs (Ş. E. nüshası, VII, 64 v. d.) ile «sünnete tutunan cennete girer» hadîsi (Ş. E. nüshası, VII, 68) gelir. Eser, yine bir isnâd ile nakledilen Hazret-i ʿAlī'nin bir duâsı ile⁶¹ sona erer.

*Kitâb Damm al-kalâm wa ahlih'*de kelâm ilmi bir bid'at olarak da tenkit edilmektedir. Bunlar arasında Mâlik b. Anas'ın şu sözleri kaydolunabilir: — «Bid'atlerden sakınınız... Bid'at ehli Allahın adları, sıfatları, kelâmı, ilmi ve kudreti hakkında konuşan (*yatakallamûn*) kimselerdir»⁶².

Anşarî'nin kelâm ilmi aleyhinde toplamış olduğu sözlerden birkaç

Rawda'da, yâni Medine'deki mezarında Peygamberin mevcut olmadığı meselesine gelince, Eş'arî böyle bir iddiada da bulunmamıştır. Bu iddia, yâni ölü duygu ve bilgiden mahrum olduğu ve bu iki vasfı bulunmayan peygamber olamayacağı için, Hazret-i Muḥammad'ın de şimdi peygamber olmadığı iddiası, Kerrâmiye fırkası mensuplarının iddiasıdır, Eş'arî ile hiç bir ilgisi yoktur, bk. M.Ş. [Yaltkaya], *anılan makale*, s. 111, not 1)].

و قد شاع في المسلمين أن رأسهم على بن اسمعيل الأشعري : *Ayn. nüsha*, VII, 55 :
كان لا يستنجي ولا يتوضأ ولا يصلي . VI, 60 ve krş.

ثلاث مهلكات شح مطاع وهوى متبع وانجاب المرء بنفسه ... *Ayn yazma*, VII, 59 :

... سمعت التوزي يقول الرجل احوج الى العلم منه الى الخبز : *Ayn yazma*, VII, 64 :

واللحم .

حدثنا عمر بن ابراهيم ... قال سمعت عبدالله بن سلمة قال كان : VII, 68 v. d. :

من دعاء علي رضي الله عنه : «اللهم ثقتنا على كلمة العدل والهدى والنصوب و فوام الدين هادين مهديين راضين مرضيين غير الضالين ولا المضلين» ... لم يذكر شعبة الهدى، آخر الجزء ...

... مالك بن انس يقول اياكم والبدع ... : *Damm al-kalâm, ayn nüsha*, V, 19 :

اهل البدع الذين يتكلمون في اسماء الله وصفاته و كلامه و علمه و قدرته ...

tanmesini burada zikretmek yerinde olacaktır. ‘Abd Allah b. Dāwūd, Sufyān at-Tawri’ye — «Kelām nedir?» — diye sormuş, o da — «Bâtılı bırak, sen neredesin, Hak nerede? Sünnete tâbî ol ve bâtili bırak!»⁶³ demiştir. Mâlik b. Anas — «Kelâm ile din arayan zındık olur, kimya ile servet arayan da iflâs eder»⁶⁴ demiştir. Abū Ḥanîfa de şâkirdlerini fıkıh öğrenmeğe teşvik, kelâm ile uğraşmaktan menederdi⁶⁵. Nūh al-Câmi‘ Abū Ḥanîfa’ye arazlar ve cisimler hakkında halkın ihdâs etmiş olduğu «kelâm» hakkında sual sormuş, o da — «Feylesofların sözleridir, *atar*’i ve selefin yolunu tâkip et, bütün muhdeslerden sakın, çünkü bunlar bid’attir» demiştir. Al-Muzani imâm al-Şâfi‘i’ye bir kelâm meselesi sormuş, o da — «Yanlış yaptığım zaman yanlış yaptım diyeceğim bir şey sor, yanlış yaptığım zaman küfrettim diyeceğim bir şey sorma» cevabını vermiştir⁶⁶. Yine al-Şâfi‘i kelâm ehlinin döğülüp, teşhir edilmesi hakkında bir hüküm vermiş olduğu gibi⁶⁷, — «İnsanlar *kelâm*’da ne olduğunu bilselerdi, arslandan kaçtıkları gibi, ondan kaçarlardı»⁶⁸ demiştir. Meşhur al-Cunayd — «kelâm’daki en küçük şey Rabbin heybetinin kalpten çıkmasıdır; kalp heybetten mahrum kalınca, imandan mahrum kalır»⁶⁹ demiştir.

Bütün eserin bu kısa gözden geçirilmesi göstermektedir ki, *Damm al-kalam wa ahlih* yalnız bir mevzû hakkında yazılmış değildir. Nakledilen hadîs ve sözlerin eserde işgal ettiği yerlerin nisbetine bakılırsa, Anşâri’nin kelâm aleyhindeki fikirlerden başka, başlıca şu hususlarda ısrar ettiği görülür:

a) Hadîsin ehemmiyeti. Anşâri, bu hususta, kelâm aleyhindekinden fazla hadîs ve söz toplamış ve her vesile ile buna misaller ver-

⁶³ Aynı nüsha, V, 28: سألت سفیان الثوري عن الكلام فقال دع الباطل، أين أنت عن الحق، اتبع السنة ودع الباطل.

⁶⁴ Aynı nüsha, V, 19: مالك بن انس قال: من طلب الدين بالكلام تزندق ومن طلب المال بالكيميا افلس.

⁶⁵ Aynı nüsha, V, 53.

⁶⁶ Aynı nüsha, VI, 23: قال المزني: سألت الشافعي عن مسألة في الكلام فقال سلني عن شيء إذا أخطأت فيه قلت أخطأت ولا تسألني عن شيء إذا أخطأت فيه قلت كذبت.

⁶⁷ Aynı nüsha, VI, 26.

⁶⁸ Aynı nüsha, VI, 28: الشافعي يقول: لو علم الناس ما في الكلام والاهواء لفروا منه كما يفرون من الأسد.

⁶⁹ Aynı nüsha, VI, 52: الجليلي بن محمد يقول: أقل ما في الكلام سقوط هيبة الرب من القلب وانقلب إذا عرى من الهيبة من الله عرى، من الإيمان.

miştir. Meselâ, Şarkiyat Enstitüsü nüshası IV, 18'de hadîs öğrenenlerin âhirete *Kur'ân* ile geleceklerine dâir bir hadîs vardır; V, 2 v. dd.'da Abu'l-^cAliya'nin — «Sünneti öğreniniz, çünkü peygamberinizin sünneti doğru yoldur (*şirât mustaqîm*)» sözü vardır. V, 95'te Yazid b. Zari^c'in — «Her dinin atlıları vardır, bu dinin atlıları isnâd eshâbıdır» (لكل دين فرسان و فرسان هذا الدين صحاب الاسانيد) sözü, Waki^c'in — «Hâfızların anılması zamanında rahmet iner» (V, 44) sözü v. b. Hadîs âlimlerinin menâkip ve meziyetlerine dâir sık-sık verilen bilgiler de bunlara eklenebilir.

b) Hadîs öğrenmeğe ve öğretmeğe teşvik. Buna dâir de pek çok söz nakledilmiştir ki, yukarıda anılanlara şunlar ilâve olunabilir: Peygamber bir gün — «Halifelerime rahmet olsun» dedi. Kendisine halifelerinin kim olduğu sorulunca, — «Sünnetimi sevenler ve bunları halka öğretenlerdir» dedi⁷⁰. İmam al-Şâfi^c'i — «Hadîs okumak nâfile (*teçcuu*) namazından daha iyidir»⁷¹, Abū ^cAşim — «Hadîs arayan, dünya işlerinin en yükseğini aramış olur; bundan dolayı insanların en iyisi olmak gerekir!»⁷², Sahl b. ^cAbd Allah al-Tustari — «Dünya ve âhireti isteyen hadîs yazsın»⁷³ demişlerdir.

c) Sünnete riâyet etmenin te'min edeceği sevaplar. Örnekleri evvelce verilmiştir.

Bunların yanında, üzerinde ısrarla durulan, fakat münferit kalan hadîsler de vardır. İmam al-Şâfi^c'i'nin — «Sünneti korumak cihaddan daha iyidir» sözü ile eserin sonunda bulunan ve insanın kendi kendini beğenmesinin büyük bir tehlike olduğunu anlatan hadîs.

Bütün bunlar, bizzat Şeyhülislâm'ın hayatında sıkı sıkıya bağlandığı esasların ifadesidir. Kendisi büyük bir hadîs âlimi ve kendini *Kur'ân* ve sünnete tamamiyle teslim etmiş bir dindar olarak, bu esaslar dâhilinde hareket etmiştir. Dini bozacağına kanaat getirdiği fikirler karşısına bu esaslara inanan ve icaplarını yerine getiren bir insan olarak çıktı. Mâruz kaldığı güçlüklerin tesellisini çok sevdiği «hadîs»de buldu.

⁷⁰ Aynı nüsha, IV, 53 v. d.

⁷¹ Aynı nüsha, VI, 13.

⁷² Aynı nüsha, VI, 2.

⁷³ Aynı nüsha, VI, 54 : سهل بن عبدالله يقول : من اراد الدنيا والآخرة

فليكتب الحديث ... V, 5 : ve kırş. V, 5 : ابن المبارك يقول : الكذب للروافض وسوء التدبير لآل ابي طالب والحصومة للمعتزلة ... والاستحلال لاهل الرأي والدين لاهل الحديث.

Bununla beraber bugün tasavvuru güç bazı vicdânî endişelere düşmüş ve kendini, din düşmanlarının reziletlerini ilân etmekle, bir nevi gıybet (*gı̃ba*) kusuruna düşmüş gibi görmüştür. Bunun cevabını da, münferit olarak naklettiği «fasik bahis konusu olunca gıybet yoktur»⁷⁴ hadîsi ile 'İsā b. Yūnus'un — «Cehmîler ile beraber bulunmayınız, işlerini bilmeleri ve çekinmeleri için halka açıklayınız»⁷⁵ v. b. sözlerinde bulmuştur. O halde *Kitāb Damm al-kalam ua ahlih*, yalnız kelâm ilminin ve mütekellimlerin zemmi hakkında meydana getirilmiş bir eser olmayıp, Şeyhülislâm Anşārî'nin gayretli çalışmalarının, din uğrunda mücadelelerinin ve karşılaştığı güçlülere karşı yılmadan mukavemet göstermesinin sırlarını, bütün bunların vicdânî ve ahlâkî yüksek esaslarını izah eden bir eserdir.

⁷⁴ Aynı nüsh, VI, 49: ليس لفاسق عيبة .

⁷⁵ لا تجالسوا الجهمية و بنوا للناس امرهم كي يعرفوهم و يحذرهم .